

Polarisering in Nederland: Opleidingsniveau als scheidslijn?

Quita Muis, Tim Reeskens & Inge Sieben*

Summary

In this study, we explore differences in values between educational groups in the Netherlands. Scholars argue that, due to e.g. globalisation, these differences may have grown over time, leading to a new cleavage in society. Using Dutch data from the European Values Study (1999-2017), we assess whether this cleavage exists in the Netherlands. In addition, we test the assumption that educational polarisation has grown in the last two decades for a broad spectrum of values: post-materialism, moral permissiveness, religiosity, intolerance, traditional gender roles, and social and political trust. Our findings suggest that there is not much evidence for growing polarisation between educational groups in the Netherlands. Although we do observe significant differences between educational groups in all values studied here, we cannot see that these differences have grown over time, with one exception: political trust.

1 Inleiding

Ook al staat Nederland internationaal bekend als een relatief egalitaire samenleving (Esping-Andersen 1990), toch kent het een uitgebreid verleden van scheidslijnen in maatschappelijke opvattingen (Lijphart 1969). In een recent verleden was Nederland het schoolvoorbeeld van verzuiling (Lijphart 1980), waarbij de samenleving was gesegmenteerd op basis van religieuze en ideologische overtuigingen, met onderliggende instituties die de leden van de zuil begeleidden van de wieg tot het graf. Onder invloed van economische voorpoed en secularisering is de ontzuiling sterk ingezet sinds de jaren '60 van de vorige eeuw. Sindsdien zijn tegenstellingen in sociale en politieke waarden, normen, en gedrag niet verdwenen (zie bijvoorbeeld Bovens, Dekker & Tiemeijer 2014; Houtman 2017; Kemmers, Van der Waal & De Koster 2018),

* Quita Muis is promovenda bij het Departement Sociologie, Tilburg University en werkt aan een promotieonderzoek naar de ontwikkeling van opleidingsverschillen als nieuwe basis voor een volledig maatschappelijk breukvlak. Tim Reeskens is universitair hoofddocent en Inge Sieben is universitair docent bij hetzelfde departement.

maar lijkt er segmentatie plaats te vinden op een andere basis dan levensbeschouwelijke overtuigingen.

In hun invloedrijke onderzoek naar de ‘diplomademocratie’ stellen Mark Bovens en Anchrit Wille (2014; 2017) namelijk dat opleidingsniveau de belangrijkste scheidslijn is geworden binnen de Nederlandse samenleving. Met deze term wordt bedoeld dat in Nederland gescheiden werelden zijn ontstaan van enerzijds een groep hoger opgeleiden die goed om kunnen gaan met hedendaagse maatschappelijke veranderingen zoals globalisering, en er ook de vruchten van plukken, en anderzijds een groep van lager opgeleiden die moeilijk betekenis kunnen geven aan de hedendaagse verandering, en er vaak zelfs slachtoffer van zijn, bijvoorbeeld door de verplaatsing van kwetsbaar werk naar lageloonlanden (zie bijvoorbeeld ook Kriesi et al. 2006). Om deze reden hebben lager opgeleiden minder politiek vertrouwen dan hoger opgeleiden, en voelen zij zich ook tot andere politieke partijen aangetrokken, aldus Bovens en Wille.

De maatschappelijke interesse in opleidingsverschillen als belangrijke maatschappelijke scheidslijn is recent ook in andere studies aangehaald (zie bijvoorbeeld Bovens 2012; De Lange, Tolsma & Wolbers 2016; Inglehart & Norris 2016; 2017). Echter, op twee manieren kan dit onderzoek nog verbreed worden. Aan de ene kant kan verwacht worden dat als opleiding inderdaad een nieuwe scheidslijn is, deze zich door de tijd heen sterker manifesteert. Anders gezegd, het verschil tussen hoger en lager opgeleiden neemt de laatste decennia toe. Aan de andere kant vereist de idee van gescheiden werelden van lager en hoger opgeleiden dat deze scheidslijn zich op meerdere domeinen laat gelden. Concreet verwachten we sterke opleidingsverschillen in verschillende maatschappelijke opvattingen, zoals religiositeit, tolerantie, en vertrouwen. Samengevat kunnen we dus de volgende onderzoeksvraag formuleren: *Is het effect van opleiding op een brede set van maatschappelijke opvattingen toegenomen door de tijd heen?*

De opzet van deze bijdrage is als volgt. In de tweede paragraaf van dit artikel bespreken we enkele theoretische overwegingen die hebben geleid tot de verwachting van een toenemende opleidingskloof in maatschappelijke opvattingen. In de volgende paragraaf bespreken we de data die we analyseren en de methodologie die we toepassen in deze exploratieve studie. In de daaropvolgende paragraaf worden de resultaten besproken. In de vijfde en laatste paragraaf reflecteren we ten slotte op de resultaten en trekken we conclusies over polarisering op basis van opleidingsniveau in de Nederlandse samenleving.

2 De opleidingskloof en polarisering

Omdat we vooral geïnteresseerd zijn in het al dan niet groter worden van de opleidingskloof, beschouwen we polarisering als een proces, dat als volgt kan worden beschreven: *“het over de tijd toenemen van de mate waarin meningen over een kwestie tegenover elkaar staan in relatie tot een bepaald theoretisch maximum”* (DiMaggio, Evans & Bryson 1996, 693). Dit theoretisch maximum impliceert dat het bij polarisatie niet alleen gaat om toenemende verschillen tussen groepen, maar ook om toenemende homogeniteit binnen deze groepen. Als er sprake is van polarisatie, vormen groepen zich steeds minder rondom het midden en steeds meer aan de onvernegbare uiteindes van de “mening-distributie”. Dit zorgt ervoor dat het voor hen moeilijker wordt om zich op sociaal en politiek gebied met elkaar te verbinden.

In Nederland lijkt polarisering tussen opleidingsniveaus in gang te zijn gezet met het groeien van de welvaart en de daarop volgende algemene waardenverschuivingen. De relatief hoge mate van bestaanszekerheid zorgde er vanaf de jaren '60 namelijk voor dat mensen zich meer bezig gingen houden met de kwaliteit van leven dan met basisbehoeften als levensonderhoud (Ignazi 1992; Inglehart 1997; 2000). De focus op postmaterialistische waarden zoals individuele vrijheid en politieke participatie dreef de ontzuiling aan en daarmee nam ook de conservatieve moraliteit af die voortkwam uit religie (Bryant 1981; De Koster & Van der Waal 2008; Duyvendak 2004). Het proces van globalisering versterkte daarnaast andere ontwikkelingen zoals immigratie die zorgden – en nog steeds zorgen – voor zowel economische als culturele veranderingen (Inglehart & Norris 2016; 2017). Niet iedereen in de samenleving ervaart de (positieve en negatieve) gevolgen van deze veranderingen in dezelfde mate en op dezelfde manier (Bovens 2012). Dit kan leiden tot waardenverandering onder verschillende groepen door enerzijds verzet tegen en anderzijds steun voor deze ontwikkelingen.

Hoewel er mede door generatievervanging sprake is van waardenverschuivingen in de gehele Nederlandse samenleving (Inglehart 2000), zijn het vooral de hoger opgeleiden die zich makkelijk kunnen aanpassen aan de in snel tempo veranderende maatschappij, terwijl de lager opgeleiden hier tot op heden veel meer moeite mee hebben (De Koster et al. 2010; Kriesi et al. 2006; Van der Waal, De Koster & Van Noord 2017). Dit kan ten eerste verklaard worden doordat lager opgeleiden in het algemeen minder bestaanszekerheid hebben dan de hoger opgeleiden (Stolz 2009). Ook in de hedendaagse samenleving zijn het nog altijd de lager opgeleiden met de onzekerste positie op onder andere de arbeids- en huizenmarkt (Bovens 2012; DiPrete et al. 2006; Kriesi

et al. 2006). Dit zorgt ervoor dat zij in vergelijking met de hoger opgeleiden meer belang hechten aan economische stabiliteit dan aan postmaterialistische waarden, en vaker religiositeit gebruiken als *coping* mechanisme voor deze economische onzekerheid (Lucero 2013; Stolz 2006). Bovendien concurreren lager opgeleiden meer dan hoger opgeleiden met immigranten op de arbeids- en huizenmarkt, en beschouwen hen daarom eerder als bedreiging (Bovens 2012; Kriesi et al. 2006).

Door cognitieve verschillen in de manier waarop zij de wereld om zich heen duiden, zijn lager opgeleiden daarnaast vatbaarder voor culturele onzekerheid dan hoger opgeleiden (Bovens 2012; Van der Waal et al. 2017). Binnen een samenleving in staat van ogenschijnlijke norm- en richtingloosheid – ofwel anomie (Durkheim 1951) – verlangen lager opgeleiden veel meer dan hoger opgeleiden naar houvast aan een traditionelere inrichting van de maatschappij. Lager opgeleiden zien een systeem van normen en waarden namelijk meer als een bovengeschikte structuur die onveranderlijk is, terwijl hoger opgeleiden deze zien als zijnde in staat tot verandering (Gabennesch 1972). Hierdoor hebben laatstgenoemden minder last van culturele onzekerheid in tijden van snelle maatschappelijke hervorming. Met de opkomst van de postmaterialistische waarden en het wegvallen van de zuilen, verloren bestaande sociale normen aan zeggingskracht, wat vooral bij hoger opgeleiden aanleiding was tot het afstand nemen van religie, terwijl lager opgeleiden zich door gevoelens van culturele onzekerheid meer vasthielden aan de bestaande normen en waarden (De Koster et al. 2010). De culturele heterogeniteit die hieruit volgde is alleen maar toegenomen met de groei van migranten in de samenleving. Migratie wordt omarmd en aangemoedigd door de meeste hoger opgeleiden, maar zorgt bij veel lager opgeleiden voor onzekerheid over identiteit, homogeniteit, en orde (Bovens et al. 2014; De Koster et al. 2010; Lechner 2008). Volgens recent onderzoek heeft deze culturele tegenstelling tegenwoordig meer invloed op etnische (in)tolerantie dan opleidingsverschillen in de perceptie van immigranten als bedreiging voor bestaanszekerheid (Houtman 2017; Inglehart & Norris 2016; 2017).

Tot slot zorgen cognitieve verschillen er ook voor dat het voor hoger opgeleiden gemakkelijker is om mensen te vertrouwen in een cultureel heterogene samenleving (Delhey & Newton 2005; Flanagan & Stout 2010; Hooghe, Marien & De Vroome 2012). Zij hebben namelijk een bredere opvatting van collectieve identiteit, waardoor zij zich makkelijker kunnen identificeren met mensen die (etnisch) anders zijn dan zij, wat zorgt voor meer vertrouwen. In een heterogene samenleving voelen lager opgeleiden juist eerder een gebrek aan een gemeenschappelijke (etnische) identiteit, waardoor het voor hen lastiger is om

intenties en keuzes van anderen te voorspellen, wat het opbouwen van sociaal vertrouwen tegengaat (Van der Meer & Tolsma 2014). Iets soortgelijks geldt voor politiek vertrouwen: de in de inleiding genoemde ‘diplomademocratie’ houdt in dat de maatschappij disproportioneel wordt beïnvloed door hoger opgeleiden (Bovens & Wille 2017). Dit heeft voor een bepaalde elitecultuur gezorgd bij overheidsinstanties, waardoor lager opgeleiden zich niet meer kunnen identificeren met de instituties die hen zouden moeten representeren, met dalend vertrouwen tot gevolg (Kemmers et al. 2018).

Over de jaren heen zijn bovengenoemde maatschappelijke ontwikkelingen alleen maar toegenomen, en daarmee ook de verwachting dat de verschillen tussen de opleidingsgroepen groter zijn geworden (Inglehart & Norris 2017). Omdat deze bijdrage vooral exploratief van aard is, bestuderen we de opleidingskloof voor verschillende maatschappelijke opvattingen¹ zonder specifieke hypothesen op te stellen. We focussen daarbij alleen op de verschillen tussen opleidingsgroepen (en niet op de homogeniteit binnen deze groepen).

3 Data en methoden

3.1 *De Nederlandse European Values Study 1999-2017*

Om antwoord te geven op onze onderzoeksvraag, analyseren wij de Nederlandse data van de *European Values Study* (EVS). De eerste dataverzameling dateert van 1981, maar wij zullen gebruik maken van de data verzameld tijdens de laatste drie golven in 1999, 2008 en 2017. Dit omdat deze drie golven een geharmoniseerde meting van opleidingsniveau bevatten. Eveneens is er een grote mate van overeenstemming in de vraagstelling bij deze drie meetmomenten, waardoor getoetst kan worden of de aangenomen opleidingskloof bestaat bij dezelfde maatschappelijke opvattingen. De EVS is een langlopend, landenvergelijkend surveyonderzoek met als doel de waarden van Europeanen in kaart te brengen. In ieder land is om de negen jaar een representatieve steekproef van de bevolking ondervraagd over onderwerpen als religie, familie, werk, politiek en samenleving. In alle jaren gebeurde dat door interviewers die de vragenlijst persoonlijk met de respondenten doornamen. In 2017 is daarnaast ook een groep respondenten gevraagd om de vragenlijst online in te vullen. We combineren alle datasets in een bestand dat we hier analyseren. Voor meer informatie over de European Values Study verwijzen we naar de bijdrage van Inge Sieben elders in deze bundel en naar www.europeanvaluesstudy.eu, waar de gegevens ook gedownload en geanalyseerd kunnen worden.

3.2 *De onderzochte maatschappelijke opvattingen*

In de EVS wordt *postmaterialisme* bevraagd door respondenten aan te laten geven wat zij het belangrijkste nationaal doel en het op een na belangrijkste nationaal doel vinden in een samenleving. Zij kunnen daarbij kiezen uit: 1) orde handhaven 2) meer mensen meer invloed verschaffen op belangrijke regeringsbesluiten, 3) prijsstijgingen tegengaan, en 4) de vrije meningsuiting beschermen. Wij labelen respondenten als postmaterialistisch als zij zowel optie 2 als optie 4 genoemd hebben (onafhankelijk van welke als belangrijkste en op een na belangrijkste is aangegeven). Alle andere combinaties worden als niet-postmaterialistisch beschouwd.

Voor het meten van *religiositeit* bestaan in de EVS verschillende vragen. Omdat uit onderzoek blijkt dat waardenveranderingen in Nederland sterk samenhangen met de ontzuiling (Bryant 1981), en vooral lager opgeleiden wilden vasthouden aan traditionelere religieuze opvattingen (De Koster et al. 2010), richten wij ons hier op het geloof in een persoonlijke God, en niet op bijvoorbeeld een algemene levenskracht of spiritualiteit. Om deze vorm van religiositeit te meten, maken we gebruik van de vraag “hoe belangrijk is God in uw leven?”. Respondenten konden deze vraag beantwoorden op een schaal van 1 (helemaal niet belangrijk) tot 10 (zeer belangrijk).

Morele permissiviteit kan opgedeeld worden in publieke en privé morele permissiviteit (Halman 2011). Bij de publieke vorm gaat het om het rechtvaardigen van handelingen die gerelateerd zijn aan het publieke domein zoals het onrechtmatig aanvragen van sociale uitkeringen, het ontduiken van belasting of het gratis proberen mee te rijden in het openbaar vervoer. Daarentegen gaat privé morele permissiviteit over het rechtvaardigen van zaken die vooral invloed hebben op het individu, zoals homoseksualiteit, abortus en euthanasie. Omdat normen rondom de laatstgenoemde zaken vooral voortkomen uit religie, en veranderingen in religiositeit dus gerelateerd zijn aan veranderingen in privé morele permissiviteit, focussen wij ons hier op deze vorm van morele permissiviteit. In de EVS konden respondenten aangeven in welke mate zij bepaalde zaken te rechtvaardigen vinden op een schaal van 1 (nooit) tot 10 (altijd). Uit een factor- en betrouwbaarheidsanalyse blijkt dat de vragen omtrent homoseksualiteit, abortus, scheiden, euthanasie en zelfmoord samen een goede schaal vormen voor het meten van morele permissiviteit (met een Cronbach's alpha van 0,86).

Ook normen omtrent *traditionele genderrollen* zijn voor een groot deel afgeleid van religieuze moraliteit. In de EVS is respondenten de volgende stelling voorgelegd: “Een baan is prima maar wat de meeste vrouwen eigenlijk willen is een huis en kinderen”. Vervolgens konden zij op een schaal van 1 (helemaal

mee eens) tot 4 (helemaal mee oneens) aangeven in hoeverre zij het met deze stelling eens waren. Hierbij betekent een hogere score dus meer moderne genderopvattingen.

Voor het onderzoeken van *intolerantie* kijken wij naar de vraag in de EVS die respondenten op een lijst met diverse groepen mensen laat aangeven wie zij liever niet als burens willen hebben. Hierbij zijn wij vooral geïnteresseerd in intolerantie tegenover mensen met een andere etniciteit. Een factor- en betrouwbaarheidsanalyse laat zien dat de combinatie van ‘mensen met een ander ras’, ‘moslims’ en ‘immigranten/buitenlandse werknemers’ een goede schaal vormt (met een Cronbach’s alpha van 0,73). We achten respondenten intolerant als zij hebben aangegeven een of meer van deze drie groepen mensen niet als burens te willen hebben; een hogere score betekent dus meer intolerantie.

Daarnaast kijken we ook naar *sociaal vertrouwen*, dat volgens Eric Uslaner (2002) wordt beschouwd als sociale lijm die de samenleving bij elkaar houdt. In de EVS wordt sociaal vertrouwen gemeten met de veel gebruikte vraag of respondenten vinden dat (a) de meeste mensen over het algemeen wel te vertrouwen zijn of dat (b) men niet voorzichtig genoeg kan zijn in de omgang met mensen. Deze vraag hebben wij zo gecodeerd dat optie a een één scoort, en dus meer sociaal vertrouwen betekent, terwijl optie b een nul scoort, en weinig sociaal vertrouwen indiceert.

Tot slot bekijken we de mate van *politiek vertrouwen* in Nederland. In de EVS wordt er voor verschillende instellingen naar het vertrouwen van respondenten gevraagd. Voor politiek vertrouwen zijn wij vooral geïnteresseerd in overheidsinstanties, en dus niet in instellingen zoals de kerk, de pers of grote bedrijven. Uit een factor- en betrouwbaarheidsanalyse blijkt dat de vertrouwensvragen omtrent de politie, het parlement, ambtenaren en het rechtssysteem samen een goede schaal vormen (met een Cronbach’s alpha van 0,75). Respondenten konden hun vertrouwen aangeven op een schaal van 1 tot 4, die wij uiteindelijk zo gecodeerd hebben dat een hogere score staat voor meer politiek vertrouwen.

3.3 De invloed van opleidingsniveau over de tijd

In dit onderzoek willen we nagaan of de verschillen in maatschappelijke opvattingen tussen verschillende opleidingsniveaus groter worden door de tijd heen. Twee variabelen zijn hier dus van belang: opleidingsniveau en tijd. Voor opleidingsniveau onderscheiden we drie categorieën. Ten eerste spreken we van de lager opgeleiden (33,8 percent van de steekproef) wanneer respondenten geen basisonderwijs of alleen basisonderwijs hebben genoten

(i.e. primair onderwijs) of als zij een vmbo-diploma hebben behaald (i.e. lager secundair onderwijs). De tweede groep is die van de middelbaar opgeleiden (28,6 percent); deze hebben een havo-, vwo- of mbo-diploma (i.e. hoger secundair- of postsecundair, niet-tertiair onderwijs). Tot slot is er de groep van de hoog opgeleiden (37,6), die een hbo- of wo-Bachelor of Master diploma, of een doctoraat hebben behaald (i.e. tertiair onderwijs). Zoals gezegd is tijd ook cruciaal in onze analyses. We onderscheiden hier de drie rondes van dataverzameling: 1999, 2008 en 2017. Tabel 1 vat de combinatie van deze twee variabelen samen.

Tabel 1 Aantal respondenten per EVS ronde, naar opleidingsniveau (%)

		EVS ronde			
		1999	2008	2017	Totaal
Opleidingsniveau	Laag	308 (30,7)	607 (43,6)	786 (29,4)	1764 (33,8)
	Middelbaar	351 (35,0)	386 (25,2)	754 (28,2)	1491 (28,6)
	Hoog	344 (34,3)	480 (31,3)	1137 (42,5)	1961 (37,6)
Totaal		1003 (100,0)	1536 (100,0)	2677 (100,0)	5216* (100,0)

* Noot: er zijn 80 respondenten van wie het opleidingsniveau onbekend is.

3.4 *Methode: Covariantieanalyse*

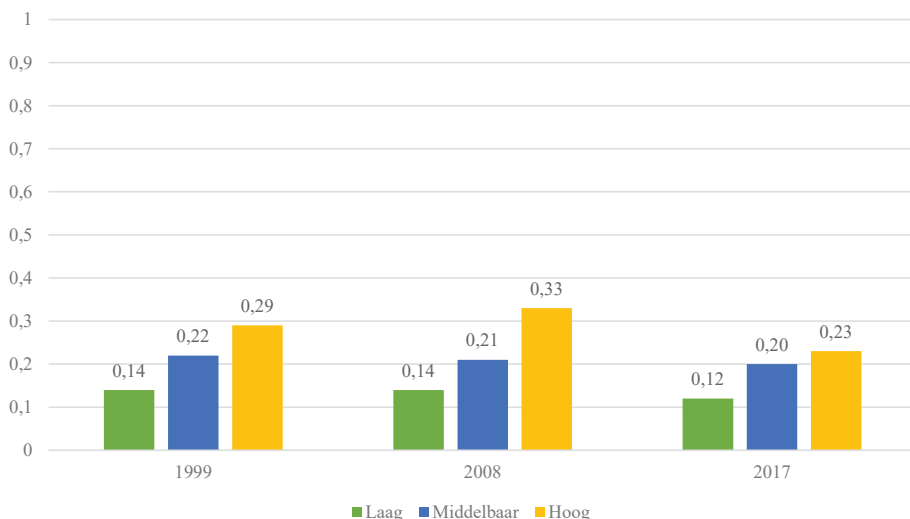
Om te onderzoeken of attitudes over het algemeen veranderd zijn over de tijd, of er verschillen bestaan tussen opleidingsniveaus, en of deze opleidingsverschillen veranderd zijn over de tijd voeren we voor elke attitude een covariantieanalyse uit (ANCOVA). Hierbij worden jaar van dataverzameling, opleidingsniveau en een interactieterm tussen jaar en opleidingsniveau (om na te gaan of de opleidingskloof verandert in de loop der tijd) gebruikt als onafhankelijke variabelen. Wanneer we in het hiernavolgende spreken over ‘verandering’ of ‘verschillen’ dan hebben we het over significante verbanden; het gaat dus om veranderingen over de tijd of verschillen tussen opleidingsgroepen die niet op toeval gebaseerd zijn. Daarnaast moet opgemerkt worden dat de gegevens zijn gewogen zodat zij overeenkomen met de verdeling van geslacht en leeftijd binnen de Nederlandse bevolking. De gegevens verkregen via persoonlijke interviews in 2017 zijn daarnaast gewogen naar opleiding en regio (voor de rest van de gegevens uit 2017 zijn geen gewichten beschikbaar).

4 Resultaten

4.1 Postmaterialisme

Uit de covariantieanalyse blijkt dat de mate van postmaterialisme in de Nederlandse samenleving over de tijd veranderd is ($F(2, 5180) = 6,00, p < ,01$), dat er verschillen bestaan tussen de opleidingsniveaus ($F(2, 5180) = 55,03, p < ,001$), en dat deze opleidingsverschillen veranderd zijn over de tijd ($F(2, 5180) = 2,66, p < ,05$). Figuur 1 laat zien dat in alle jaren de hoger opgeleiden het meest postmaterialistisch zijn, terwijl de lager opgeleiden hier het laagst op scoren. Toch zien we over de jaren fluctuaties in de algemene mate van postmaterialisme en in de verschillen tussen opleidingsniveaus. Omdat de mate van postmaterialisme onder middelbaar en lager opgeleiden alle jaren nagenoeg gelijk blijft, worden deze fluctuaties dus vooral gedreven door veranderingen onder de hoger opgeleiden, en specifiek in het laatste decennium. De gemiddelde score van hoger opgeleiden is in 2017 lager dan het tot dan toe in de geobserveerde periode geweest is. Hierdoor is de opleidingskloof in postmaterialisme tussen 2008 en 2017 kleiner geworden.

Figuur 1 Gemiddelde score postmaterialisme naar opleidingsniveau in 1999, 2008 en 2017

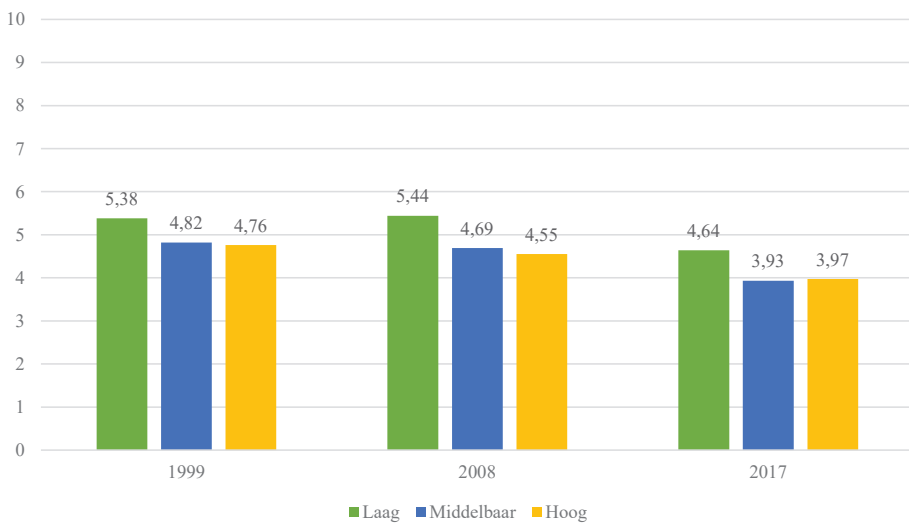

4.2 Religiositeit

De covariantieanalyse laat zien dat de mate van religiositeit in Nederland over het algemeen is veranderd ($F(2, 5237) = 35,44, p < ,001$), dat er verschillen bestaan tussen de opleidingsniveaus ($F(2, 5237) = 24,70, p < ,001$),

maar dat deze verschillen niet groter of kleiner zijn geworden over de jaren ($F(2, 5237) = 0,34, p = ,85$). Als we naar Figuur 2 kijken, zien we dat het belang van God in het leven in de afgelopen jaren is afgenomen, zowel in het algemeen als voor elke opleidingsgroep apart (met uitzondering van de slechts lichte stijging onder laagopgeleiden tussen 1999 en 2008). Wel zijn de lager opgeleiden in alle jaren nog steeds overtuigend religieuzer dan de hoger opgeleiden.

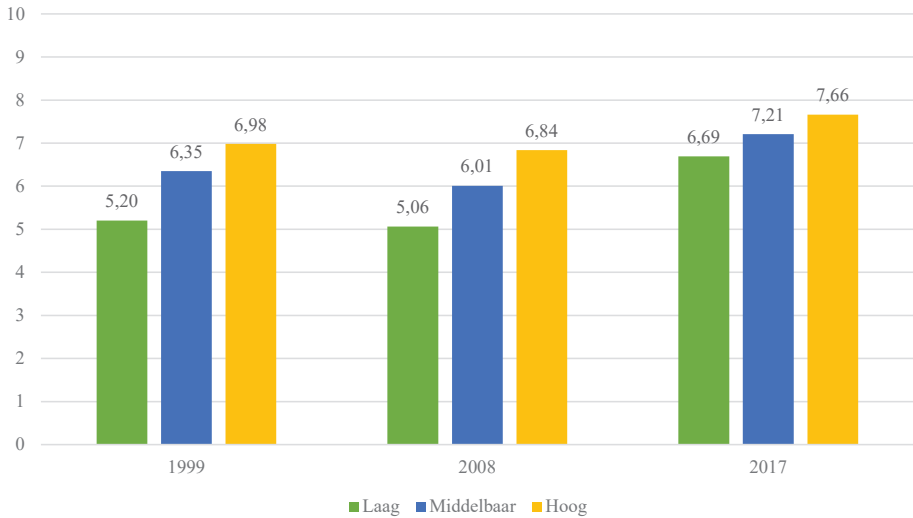
Figuur 2 Gemiddelde score religiositeit naar opleidingsniveau in 1999, 2008 en 2017

4.3 Morele permissiviteit

De covariantieanalyse laat zien dat de Nederlandse morele permissiviteit over de jaren veranderd is ($F(2, 5368) = 197,58, p < ,001$), dat de opleidingsgroepen hierin van elkaar verschillen ($F(2, 5368) = 212,53, p < ,001$), en dat deze opleidingsverschillen veranderd zijn over de jaren ($F(2, 5368) = 9,23, p < ,001$). Uit Figuur 3 blijkt dat binnen alle opleidingsniveaus dezelfde trend heeft plaatsgevonden. Tussen 1999 en 2008 is de morele permissiviteit afgenomen, om vervolgens tussen 2008 en 2017 weer te stijgen. In 2017 zijn de scores hoger dan in de afgelopen jaren, en is de opleidingskloof een stuk kleiner geworden. In alle jaren geldt dat de hoger opgeleiden het moreel permissiefst zijn, gevolgd door de middelbaar opgeleiden en tot slot de lager opgeleiden.

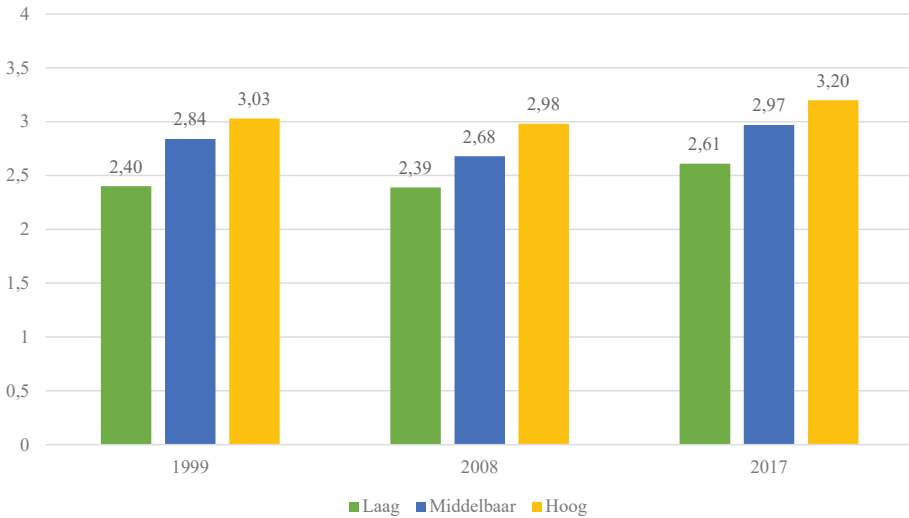
Figuur 3 Gemiddelde score morele permissiviteit naar opleidingsniveau in 1999, 2008 en 2017

4.4 *Opvattingen over genderrollen*

Uit de covariantieanalyse blijkt andermaal dat ook wat betreft rolopvattingen de meningen over de jaren zijn veranderd ($F(2, 5040) = 54,91, p < ,001$) en dat er verschillen bestaan tussen opleidingsniveaus ($F(2, 5040) = 254,46, p < ,001$). De opleidingskloof is echter niet groter of kleiner geworden ($F(2, 5040) = 1,22, p = ,30$). Figuur 4 laat zien dat ideeën over rolopvattingen ongeveer dezelfde trend volgen als eerder genoemde waarden. Waar er tussen 1999 en 2008 een lichte daling in moderne rolopvattingen waarneembaar is, stijgt het niveau weer tussen 2008 en 2017. Ook hier geldt dat de scores voor elke opleidingsgroep in 2017 het hoogst zijn en dat hoger opgeleiden het meest modern (minst traditioneel) en lager opgeleiden het minst modern (meest traditioneel) zijn wat rolopvattingen betreft. Het is echter niet zo dat de verschillen tussen de opleidingsgroepen kleiner zijn geworden, zoals wel het geval is bij morele permissiviteit.

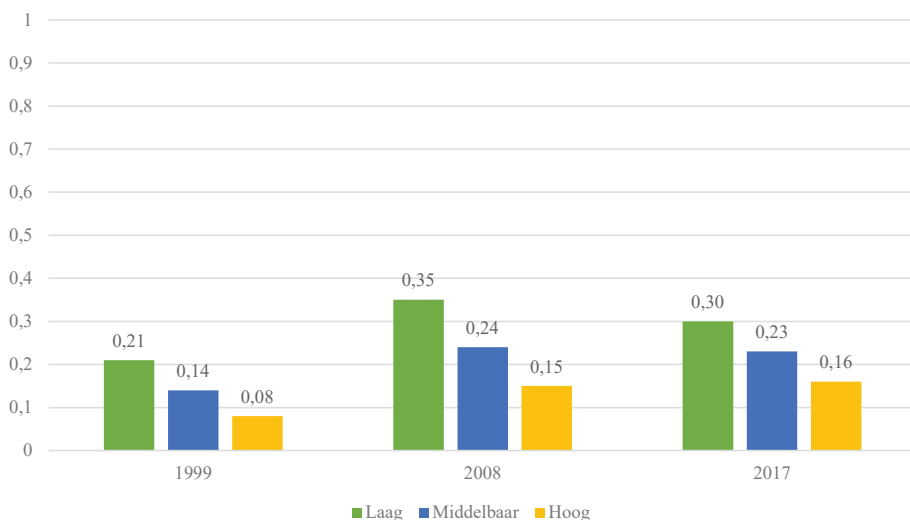
Figuur 4 Gemiddelde score moderne rolpatronen naar opleidingsniveau in 1999, 2008 en 2017

4.5 Tolerantie

Uit de covariantieanalyse blijkt dat de mate van (in-)tolerantie onder Nederlanders over de jaren is veranderd ($F(2, 5219) = 24,47, p < ,001$), dat hierin een opleidingskloof bestaat ($F(2, 5219) = 55,95, p < ,001$), maar dat deze verschillen in de afgelopen jaren niet zijn toe- of afgenomen ($F(2, 5219) = 1,24, p = ,29$). Figuur 5 laat zien dat lager opgeleiden in alle jaren het intolerantst zijn en hoger opgeleiden het tolerantst. Ook hier zien we tussen de verschillende jaren geen eenduidige trend: tussen 1999 en 2008 is de intolerantie flink toegenomen onder alle opleidingsgroepen, maar tussen 2008 en 2017 is het niveau nagenoeg gelijk gebleven.

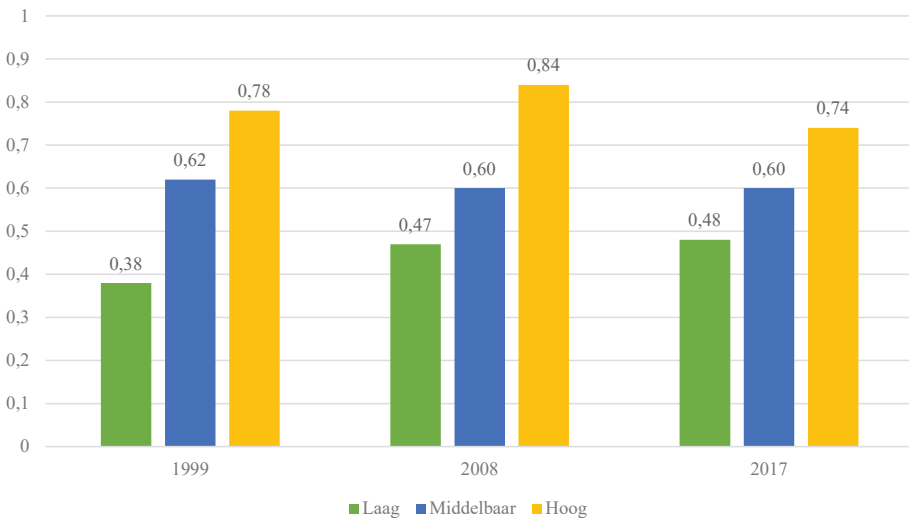
Figuur 5 Gemiddelde score intolerantie naar opleidingsniveau in 1999, 2008 en 2017

4.6 Sociaal vertrouwen

De covariantieanalyse laat zien dat er verschillen in sociaal vertrouwen bestaan, zowel tussen jaren ($F(2, 5385) = 3,29, p < ,05$) als tussen opleidingsniveaus ($F(2, 5385) = 217,33, p < ,001$), en dat de opleidingsverschillen ook over de tijd veranderd zijn ($F(2, 5385) = 5,04, p < ,001$). Hoewel hoger opgeleiden in elk jaar nog altijd het meeste sociaal vertrouwen hebben en lager opgeleiden het minst, blijkt uit Figuur 6 dat de fluctuatie in verschillen over de tijd vooral gedreven worden door de hoger opgeleiden. In de periode tussen 1999 en 2008 stijgt het sociaal vertrouwen voor de twee uiterste opleidingsgroepen. Tussen 2008 en 2017 blijven de lager- en middelbaar opgeleiden nagenoeg gelijk in hun sociaal vertrouwen, maar daalt het niveau van sociaal vertrouwen onder de hoger opgeleiden aanzienlijk. Zo is de opleidingskloof vooral in het laatste decennium kleiner geworden.

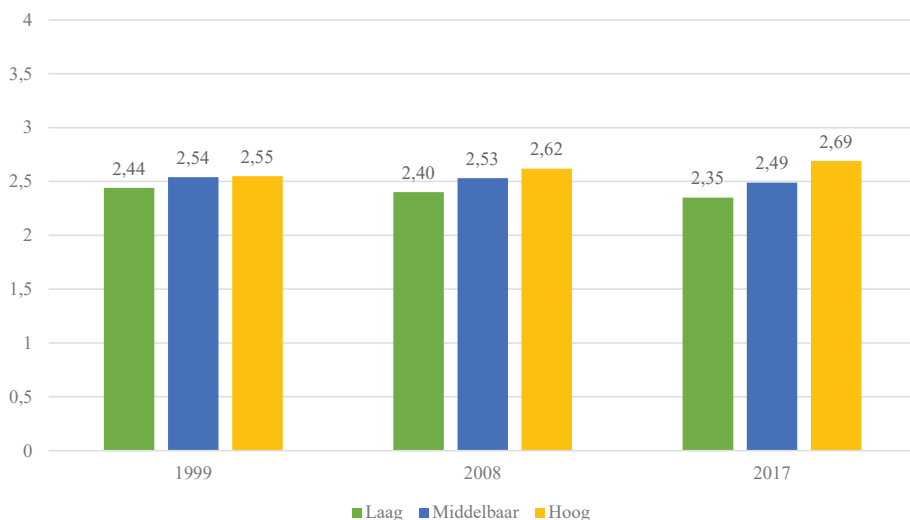
Figuur 6 Gemiddelde score sociaal vertrouwen naar opleidingsniveau in 1999, 2008 en 2017

4.7 *Politiek vertrouwen*

Uit de covariantieanalyse blijkt dat het algemene niveau van politiek vertrouwen over de jaren niet is veranderd ($F(2, 5431) = 0,07, p = ,93$), maar dat er wel een opleidingskloof bestaat ($F(2, 5431) = 78,32, p < ,001$), en dat die kloof over de jaren ook veranderd is in grootte ($F(2, 5431) = 8,51, p < ,001$). Figuur 7 maakt duidelijk hoe deze bevindingen uitgelegd kunnen worden. Over de jaren zijn de verschillen tussen de uiterste opleidingsgroepen alsmaar toegenomen en deze groeiende kloof wordt aangedreven door beide groepen: daar waar de lager opgeleiden steeds minder politiek vertrouwen krijgen, krijgen de hoger opgeleiden juist meer vertrouwen. De middelbaar opgeleiden laten een relatief stabiel niveau van vertrouwen zien tussen 1999 en 2008. Zij leken qua vertrouwen in 1999 meer op de hoger opgeleiden, maar zijn met hun ietwat sterkere daling tussen 2008 en 2017 meer op de lager opgeleiden gaan lijken. De tegenovergestelde ontwikkeling voor de hoger en lager opgeleiden en het relatief stabiele niveau van de middelste opleidingsgroep heeft er dus voor gezorgd dat het algemene niveau van politiek vertrouwen in Nederland niet is toe- of afgenomen.

Figuur 7 Gemiddelde score politiek vertrouwen naar opleidingsniveau in 1999, 2008 en 2017

5 Conclusie

In deze bijdrage wilden we nagaan of de maatschappelijke polarisering op basis van opleidingsniveau de afgelopen twee decennia is toegenomen. Verschillende studies, waaronder de toonaangevende studie van Mark Bovens en Anchrit Wille (2014) over de ‘diplomademocratie’, hebben namelijk gewaarschuwd voor een nieuwe scheidslijn in de Nederlandse samenleving, namelijk de scheidslijn tussen hoger opgeleiden die de vruchten van globalisering plukken, en de lager opgeleiden die gebukt gaan onder de gevolgen van hedendaagse complexe maatschappelijke veranderingen. Door drie golven (1999, 2008 en 2017) van de Nederlandse data van de European Values Study te bestuderen, hebben we kunnen nagaan in welke mate er sprake is van een groeiende kloof tussen lager en hoger opgeleiden. Om zo algemeen mogelijke uitspraken te kunnen doen, is onze studie exploratief van aard door een brede set van maatschappelijke opvattingen tegen het licht te houden, variërend van postmaterialisme, morele permissiviteit, religiositeit, intolerantie, traditionele opvattingen over rolpatronen tot sociaal en politiek vertrouwen.

Aan de verwachte toename van polarisatie in de Nederlandse samenleving op basis van opleidingsniveau geeft onze empirische toets weinig ondersteuning. Hoewel er voor alle opvattingen wel degelijk significante verschillen zijn naargelang opleidingsniveaus, zijn deze verschillen nauwelijks

toegenomen de afgelopen twee decennia. De idee dat opleidingsniveau zich aandient als nieuwe scheidslijn, lijkt op basis van onze bevindingen dus niet overeind te blijven. Wel kunnen we vaststellen dat daar waar opleidingsverschillen door de jaren heen veranderd zijn, ze tussen 1999 en 2008 vooral zijn toegenomen, maar juist weer zijn afgenomen in het laatste decennium, behalve – en niet onbelangrijk – voor politiek vertrouwen. Daar waar er nauwelijks sprake was van een opleidingskloof in politiek vertrouwen in 1999, zijn de verschillen tussen opleidingsniveaus gegroeid en nu gelijkaardig aan de patronen voor de andere maatschappelijke opvattingen.

Wat betreft postmaterialisme en sociaal vertrouwen zijn de hoger opgeleiden de drijvende kracht achter de afnemende verschillen in het laatste decennium. Ze hebben minder vertrouwen in de medemens gekregen, en zien minder dan voorheen het belang van vrijheid van meningsuiting en van meer mensen politiek te laten participeren. Dit heeft een schijnbare tegenstelling tot gevolg. Aan de ene kant zijn hoger opgeleiden het laatste decennium meer naar de lager opgeleiden toegegroeid in hun mate van postmaterialisme en sociaal vertrouwen. Aan de andere kant zijn hoger opgeleiden zich, mede dankzij hun groeiende vertrouwen in de politiek, steeds meer gaan distantiëren van de lager opgeleiden, met verder dalend politiek vertrouwen onder de lager opgeleiden als gevolg. Wat dit betreft is er dus wel degelijk bewijs voor wat Bovens en Wille (2014) de ‘diplomademocratie’ hebben genoemd.

Met betrekking tot religie zien we een algemene daling in de samenleving, maar de opleidingskloof in religiositeit is over de jaren gelijk gebleven. Dit is niet heel opmerkelijk aangezien de grootste veranderingen in religiositeit hebben plaatsgevonden voor de eeuwwisseling. Afgeleide waarden zoals morele permissiviteit lijken door de jaren heen steeds meer los te raken van hun oorsprong: de gehele Nederlandse samenleving wordt progressiever en de hoger en lager opgeleiden groeien hierin steeds verder naar elkaar toe. Opvallend zijn wel de bevindingen op het gebied van tolerantie. Met de groeiende immigratie en toenemend multiculturalisme als gevolg van globalisering werd er via culturele onzekerheid een verbreding in de opleidingskloof verwacht, maar de opleidingsverschillen zijn door de jaren heen gelijk gebleven.

Vanzelfsprekend kent deze studie ook een aantal beperkingen. Om te beginnen heeft onze exploratieve studie gefocust op verschillen tussen opleidingsniveaus. Maar de definitie van polarisering indachtig, is het eenzijdig om enkel verschillen tussen groepen te bestuderen, en niet te kijken naar gelijkenissen binnen die groepen (zie DiMaggio, Evans & Bryson 1996). Met andere woorden, de vraag of de hoger of lager opgeleiden door de tijd heen homogener (of juist heterogener) zijn geworden in hun maatschappelijke

opvattingen, hebben we in deze studie niet opgeworpen. Toekomstig onderzoek moet hier een antwoord op bieden.

We moeten er ons eveneens van bewust zijn dat deze exploratieve studie minder gedetailleerd inzoomt op kenmerken die geassocieerd zijn met opleiding, zoals aan de ene kant individuele kenmerken vaak samenhangend met sociaal-economische status, zoals sociale klasse, en aan de andere kant kenmerken die samenhangen met de tijdgeest, zoals het gegeven dat vooral ouderen relatief gezien lager opgeleid zijn dan de jongere generatie. In deze analyses valt het dus niet geheel uit te sluiten dat de conservatievere opvattingen die aanwezig zijn bij de lager opgeleiden, vooral een uitdrukking zijn van een oudere generatie. Toekomstig onderzoek moet rekening houden met deze samenhang tussen opleidingsniveau en leeftijd enerzijds, en opleidingsniveau en andere eigenschappen van sociaal-economische status anderzijds.

Noot

- 1 We veronderstellen hier ook geen onderlinge (causale) verbanden tussen de diverse opvattingen, maar bestuderen deze afzonderlijk om zo te kunnen vaststellen of de opleidingskloof een breed pallet van maatschappelijke waarden betreft.

Literatuur

Bovens, M. (2012),

Opleiding als scheidslijn: Van oude en nieuwe maatschappelijke breukvlakken (Oratie Van Doornlezing 2012). Geraadpleegd op https://repub.eur.nl/pub/32803/FSW-oratie_21jun12_Bovens_%2812418%29_final.pdf

Bovens, M., P. Dekker & W. Tiemeijer (2014),

Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau & Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

Bovens, M. & A. Wille (2014),

Diplomademocratie: over de spanning tussen meritocratie en democratie, Amsterdam: Prometheus.

Bovens, M. & A. Wille (2017),

Diploma Democracy. The Rise of Political Meritocracy, Oxford: Oxford University Press.

Bryant, C. G. (1981),

Depillarisation in the Netherlands, in: *British Journal of Sociology*, 32 (1), 56-74.

- Delhey, J. & K. Newton (2005),
Predicting cross-national levels of social trust: global pattern or Nordic exceptionalism?,
in: *European Sociological Review*, 21 (4), 311-327.
- DiMaggio, P., J. Evans & B. Bryson (1996),
Have American's social attitudes become more polarized?, in: *American Journal of Sociology*, 102 (3), 690-755.
- DiPrete, T. A., D. Goux, E. Maurin & A. Quesnel-Vallee (2006),
Work and pay in flexible and regulated labor markets: A generalized perspective on
institutional evolution and inequality trends in Europe and the US, in: *Research in
Social Stratification and Mobility*, 24 (3), 311-332.
- Durkheim, E. (1951),
Suicide, (Translated by J. A. Spaulding & G. Simpson), New York: Free Press.
- Duyvendak, J.W. (2004),
*Een eensgezinde, vooruitstrevende natie. Over de mythe van 'de' individualisering en de
toekomst van de sociologie*, Amsterdam: Vossiuspers UvA.
- Esping-Andersen, G. (1990),
The Three Worlds of Welfare Capitalism, Cambridge: Polity Press.
- Flanagan, C. A. & M. Stout (2010),
Developmental patterns of social trust between early and late adolescence: Age and
school climate effects, in: *Journal of Research on Adolescence*, 20 (3), 748-773.
- Gabennesch, H. (1972),
Authoritarianism as world view, in: *American Journal of Sociology*, 77 (5), 857-875.
- Halman, L. (2011),
'Moet kunnen', toch?, in: Halman, L. & I. Sieben (red.), *Respect man! Tolerantie,
solidariteit en andere moderne waarden*, Amersfoort: Celsus, 39-50.
- Hooghe, M., S. Marien & T. de Vroome (2012),
The cognitive basis of trust. The relation between education, cognitive ability, and
generalized and political trust, in: *Intelligence*, 40 (6), 604-613.
- Houtman, D. (2017),
*Class and Politics in Contemporary Social Science: Marxism Lite and Its Blind Spot for
Culture*, London/New York: Routledge.
- Ignazi, P. (1992).
The silent counter-revolution: Hypotheses on the emergence of extreme right-wing
parties in Europe, in: *European Journal of Political Research*, 22 (1), 3-34.
- Inglehart, R. (1997),
*Modernization and postmodernization: Cultural, economic, and political change in
43 societies*, Princeton, N. Jersey: Princeton University Press.
- Inglehart, R. (2000),
Globalization and postmodern values, in: *Washington Quarterly*, 23 (1), 215-228.

- Inglehart, R. & P. Norris (2016),
Trump, Brexit, and the rise of populism: Economic have-nots and cultural backlash,
 (HKS Faculty Research Working Paper No. RWP16-026). Geraadpleegd op de HKS
 Faculty Research Working Paper Series website: [https://research.hks.harvard.edu/
 publications/workingpapers/Index.aspx](https://research.hks.harvard.edu/publications/workingpapers/Index.aspx)
- Inglehart, R. & P. Norris (2017),
 Trump and the Populist Authoritarian Parties: The Silent Revolution in Reverse, in:
Perspectives on Politics, 15 (2), 443-454.
- Kemmers, R., J. van der Waal & W. de Koster (2018),
 Burgers op afstand? Naar een beter begrip van ontevreden burgers, in: Lange, S. L. de
 & J. Zuure (red.), *#WOEST: De kracht van verontwaardiging*. Amsterdam: Raad voor het
 Openbaar Bestuur/Amsterdam University Press, 72-87.
- Koster, W. de & J. van der Waal (2008),
 Moreel conservatisme en autoritarisme theoretisch en methodisch ontward, in: *Mens
 en Maatschappij: tijdschrift voor sociale wetenschappen*, 81 (SOC-2006-012), 121-141.
- Koster, W. de, P. H. J. Achterberg, D. Houtman & J. van der Waal (2010),
 Van God los: Post-Christelijk cultureel conflict in Nederland, in: *Sociologie*, 6 (3), 27-49.
- Kriesi, H. P., E. Grande, R. Lachat, M. Dolezal, S. Bornschieer & T. Frery (2006),
 Globalization and the Transformation of the National Political Space: Six European
 Countries Compared, in: *European Journal of Political Research*, 45 (6), 921-956.
- Lange, M. de, J. Tolsma & M. H. Wolbers (2016),
 Opleiding als sociale scheidslijn, in: *Tijdschrift voor Beleid, Politiek en Maatschappij*,
 43, 61-68.
- Lechner, F. J. (2008),
The Netherlands: Globalization and National Identity, New York/Londen: Routledge.
- Lijphart, A. (1969),
 Consociational democracy, in: *World politics*, 21 (2), 207-225.
- Lijphart, A. (1980),
Democracy in plural societies: A comparative exploration, New Haven: Yale University
 Press.
- Lucero, S. M. (2013),
Job insecurity and religious/spiritual coping: Sacred resources for employment uncertainty,
 (diss. Bowling Green State University).
- Meer, T. van der & J. Tolsma (2014),
 Ethnic diversity and its effects on social cohesion, in: *Annual Review of Sociology*,
 40, 459-478.
- Uslaner, E. M. (2002),
The moral foundations of trust, Cambridge: Cambridge University Press.

Stolz, J. (2009),

Explaining Religiosity: Towards a Unified Theoretical Model, in: *British Journal of Sociology*, 60 (2), 345-376.

Waal, J. van der, W. de Koster & J. van Noord (2017),

Opleidingsverschillen in maatschappelijk onbehagen en wantrouwen in de politiek in Nederland, 1970-2012, in: Engbersen, G., E. Snel & M. Kremer (red.), *De val van de middenklasse? Het stabiele en kwetsbare midden*, Den Haag: WRR, 199-231.